

डॉ. अरुण चिंतामणराव प्रभुणे
arun_prabhune@yahoo.co.in

दि. २७-२८-२९ जानेवारी २००६ या काळात संपन्न होणा-या
सोलापूरच्या ७९ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील
परिसंवादात दि. २८ रोजी केलेले भाषण

मराठीसह सर्व भाषा संकटात आहेत !

भाषांवरील आक्रमणाबाबतचा जागतिक पातळीवरचा विचार :

भारतीय भाषांवरील संकटांचा विचार करण्यापूर्वी सर्व जगातील एकूणच भाषांवरील संकटाबाबत कोणता विचार केला जातो हे बघणे संयुक्तिक ठरेल .

‘लिंग्विस्टिक सोसायटी ऑफ अमेरिका’ या संस्थेची www.lsadc.org या नावाची वेबसाइट आहे . या वेबसाइटवर ‘Vanishing Culture’ नावाचा लेख ठेवण्यात आला आहे . १९९९ च्या ‘नॅशनल जॉग्रफी’ या जगप्रसिद्ध मासिकातील Wade Davis यांच्या लेखातील काही भाग त्या वेबसाइटवर आहे .

लेखातील महत्त्वाचा मुद्दा असा की संपूर्ण जगात साधारणपणे सहा हजार भाषा बोलल्या जातात . या पैकी काही भाषा आक्रमक (Dominating) आहेत . इंग्रजी स्पॅनिश पोर्तुगीज मलेशियन हिंदी इ . या भाषा त्यांच्या सन्निध्यात येणा-या भाषांवर आक्रमण करतात . परिणामतः यातील पन्नास ते ऐंशी टक्के भाषा येत्या शंभर वर्षात नष्ट होण्याची शक्यता आहे .^१

आक्रमक भाषांमध्ये हिंदीचे नाव आहे ही गोष्ट लक्षणीय आहे . मराठी भाषेवर हिंदी भाषेचे विविध पातळ्यांवर होणारे आक्रमण हा मराठी भाषकांच्या दृष्टीने आज खरोखरच चिंतेचा विषय आहे . इंग्रजी भाषेच्या मराठी भाषेवरच्या आक्रमणाइतकीच ही गंभीर बाब आहे . व्यावहारिक पातळीवर तर मराठी ऐवजी हिंदीचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे . अगदी पुण्यातही आपल्याला याचा अनुभव येतो . मराठी बोलताना इंग्रजी शब्दांपुरते इंग्रजी भाषेचे आक्रमण मर्यादित आहे पण हिंदी भाषा तर वावहारिक बोलण्यातून मराठी भाषेची पूर्ण हकालपट्टीच करू बघते आहे !

भाषिक आक्रमणांचा मनःपूर्वक स्वीकार :

मराठी माणसाने मराठी भाषा बोलताना इंग्रजी शब्दांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणे आणि व्यावहारिक पातळीवर मराठी ऐवजी हिंदी भाषेचा मोठ्या प्रमाणात वापर करणे या दोन्ही गोष्टी खरे म्हणजे मराठी माणसावर आणि मराठी भाषेवर कुणी लादलेल्या नाहीत; तर या दोन्हींचा मराठी माणसाने

स्वतःहून मनःपूर्वक स्वीकार केला आहे . म्हणून मराठी माणसाने हे आक्रमण राजीखुशीने करवून घेऊन आक्रमणकर्त्यांचे आक्रमणाचे काम अधिक सुकर केले आहे असे म्हणणे भाग आहे .

मराठीच्या भवितव्याचा विचार शतकभर जुना :

अर्थात मराठी भाषेच्या भवितव्याचा विचार आजच केला जातो आहे अशातला भाग नाही . मराठी भाषेच्या भवितव्याचा विचार सुरू होऊन शतक उलटले . साधारण १८९२ पासून हा विचार केला जाऊ लागला . इतिहासाचार्य राजवाडे, ज्ञानकोशकार केतकर, वि.दा.सावरकर, माधवराव पटवर्धन, श्री.के.क्षीरसागर अशा मान्यवरांनी या विचाराचा परामर्श आपापल्या परीने आजवर घेतला आहे . अन्यही नावे या संदर्भात घेता येऊ शकतात .

‘जीवनव्यवहारात आपण बरेच इंग्रजी वापरतो त्या अर्थी आपली भाषा मरणार’ असे मत राजवाडे यांनी नोंदवले होते . फेब्रुवारी १९५१ला बडोदे येथे झालेल्या चौदाव्या वाङ्मय परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात श्री.के.क्षीरसागरांनी म्हटले होते, “ आज बरेच राष्ट्रीय राजकीय व सामाजिक व्यवहार देशी भाषांतून चालत आहेत व या दृष्टीने पाहता राजवाडे केतकर, पोतदार यांना हवा असलेला भाषिक व्यवहाराचा विस्तार आज अंशतः तरी झालेला आहे . केतकरांना हवे असलेले बहुजन समाजाचे शिक्षणही आज वाढीला लागले आहे तरीही आज मराठी भाषा राजवाडे-केतकरांच्या वेळेहूनही मरणाच्या अधिक सन्निध आहे असे मला वाटते .”^२

या प्रमाणे वर्षानुवर्षे या विषयावर अशा प्रकारची मते मांडून चिंता व्यक्त केली जात असलेली दिसते . आता आजही २००६ साली अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात याच विषयावर चर्चा होते आहे पण या चर्चेची व्याप्ती आता वाढली आहे . फक्त मराठीपुरतीच ही चर्चा आता सीमित न राहता ‘मराठीसह सर्व भाषा संकटात आहेत !’ इथवर ती जाऊन पोहोचली आहे !

संस्कृती संकटात म्हणून भाषाही संकटात :

‘मराठीसह सर्व भाषा संकटात आहेत !’ या विधानाचे उत्तर होकारार्थी आहे . केवळ भाषाच नाहीतर भाषा जिचे वहन करते ती संस्कृतीही आज संकटात आहे . किंबहुना असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक होईल की संस्कृती संकटात आहे त्यामुळेच भाषाही संकटात आहेत . असे होणे स्वाभाविकही होते . या संदर्भात काही मुद्दे इथे विचारार्थ मांडित आहे .

भाषा ही संस्कृतीचा अविभाज्य भाग असते :

केवळ मराठी किंवा सर्व भारतीय भाषाच नाहीतर जगातील सर्व देशातील सर्व काळातील सर्व मानव समूहांच्या भाषा या मूलतः त्या त्या मानव समूहांनी हजारो वर्षांच्या प्रयत्नांनी निर्माण केलेल्या असून संस्कृतीचा त्या एक अविभाज्य भाग असतात . संस्कृतीच्या वाहक असतात . संस्कृतीची निशाणी असतात . त्या भाषांमधील प्रत्येक शब्द त्या त्या मानव समूहाच्या सांस्कृतिक बाबींचा संदर्भ घेऊनच जन्माला येत असतो . त्यामुळे कोणत्याही भाषेतील शब्द संस्कृतिदर्शक व संस्कृतिसूचक असतो . कोणत्याही संस्कृतीचा जन्म विशिष्ट भूप्रदेशात होत असल्याने भाषा आणि विशिष्ट प्रदेशाचा भूगोल यांचाही घनिष्ट असा अन्योन्य संबंध असतो . म्हणून मुळात जर त्या मानवसमूहाची संस्कृती निर्विघ्नपणे सुखनैव नांदत असली तरच त्या संस्कृतीमधील भाषा सुखाने नांदू शकतात . संस्कृतीबरोबरच त्या समृद्ध

होत राहतात व होत जातात . मात्र त्या मानवसमूहाची संस्कृतीच संकटात सापडली त्या संस्कृतीवर परकीय संस्कृतीची आक्रमणे होऊ लागली त्या आक्रमणामुळे ती संस्कृती प्रभावित होऊ लागली तर प्रभावित होणारी संस्कृती नव्या संस्कृतीचे काही घटक स्वतःत सामावून घेऊ लागते . स्वतःला बदलवून घेऊ लागते . हे बदल कणाकणाने नकळतपणे होऊ लागतात . वर्षानुवर्षे ही प्रक्रिया चालू असते . कालांतराने पुढे मग हे बदल जाणवू लागतात . बदलणा या जीवनाप्रमाणे होणारे बदल एका मर्यादेपर्यंतच ती संस्कृती पचवू शकते . स्वतःत सामावून घेऊ शकते . त्यानंतर हे सांस्कृतिक बदल इतके आक्रमक रूप धारण करतात की ती प्रभावित संस्कृती कणाकणाने हळूहळू बदलू लागून नवे रूपच धारण करू लागते . अशा बदलाच्या काळात आपण म्हणू लागतो की अमुक एक संस्कृती संकटात सापडली आहे . होणा-या सांस्कृतिक आक्रमणामुळे ती संकटग्रस्त झाली आहे .

संस्कृतिविषयक कल्पना का बदलू लागतात ? :

त्या विशिष्ट भूभागातील मानवसमूहाच्या जीवनविषयक पारंपरिक कल्पनाच बदलू लागल्याने संस्कृतिविषयक कल्पना बदलू लागतात आणि मग संस्कृतीचे घटक असणा-या कपडे, खाद्यपदार्थ, सणवार, वाङ्मयनिर्मिती, नीतिकल्पना यात बदल होऊ लागतो . जीवनव्यवहाराचे साधन असलेली भाषा या बदललेल्या जीवनरूपाचे वहन करू लागते . त्यामुळे हळूहळू भाषाही बदलू लागते . एका मर्यादेपर्यंत हे बदल भाषा सामाऊन घेते . त्याहीपेक्षा मोठे बदल होऊ लागले तर त्या भाषेला मग स्वतःची ओळख पटवणे अवघड होऊ लागते . मग तो मानवसमूह जागा होतो व म्हणू लागतो, 'भाषा संकटात आहे !'

सांस्कृतिक आक्रमण का केले जाते ? :

सर्व जगावर राज्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा अनेक मानवसमूहात प्रबळ रूपात असते . अशी महत्त्वाकांक्षा बाळगणारे मानवसमूह त्यांची महत्त्वाकांक्षा फलद्रूप व्हावी म्हणून नुसतेच राजकीय आक्रमण करित नाहीत तर राजकीय आक्रमणानंतर राजवट सुस्थिर व्हावी म्हणून सांस्कृतिक आक्रमणही करू लागतात . म्हणूनच एखाद्या संस्कृतीवर जर आक्रमण करायचे असेल तर त्या संस्कृतीचे वाहक असणा-या भाषेवर धूर्तपणे आणि नियोजनपूर्वक हल्ला केला जात असतो . जेव्हाचे सांस्कृतिक आक्रमण जितांना कधी सक्तीने स्वीकारायला लावले जाते तर कधी जित लोक हे सांस्कृतिक आक्रमण मनापासून स्वीकारतात . या संदर्भात दोन देशांची उदाहरणे प्रातिनिधिक रूपात सागता येतील .

पहिले उदाहरण अमेरिकेचे :

जेव्हाचे सांस्कृतिक आक्रमण जितांना सक्तीने कसे स्वीकारायला लावले जाते याचे प्रातिनिधिक उदाहरण आपल्याला अमेरिकेत उत्तमरीत्या पाहता येते . युरोपियन गो-या लोकांनी उत्तर अमेरिका खंडावर आक्रमण केले . तिथे वसाहती स्थापन केल्या . उत्तर अमेरिकेचे मूळ रहिवासी म्हणजे 'रेड इंडियन्स .' त्यांची स्वतःची अशी संस्कृती होती . त्यांच्या स्वतःच्या अशा अनेक भाषा होत्या . गो-या लोकांनी या 'रेड इंडियन्स'ची राज्ये नष्ट केल्यावर त्यांची संस्कृती नष्ट केली . त्याचाच एक भाग म्हणून त्यांच्या स्थानिक मूळ भाषाही नष्ट केल्या . त्या नष्ट व्हाव्यात म्हणून त्या भाषा शाळेत बोलण्यावर बंदी घातली . इंग्रजी भाषाच शाळेत शिकली पाहिजे व बोलली पाहिजे अशी सक्ती केली . परिणामतः त्या

सर्व भाषा गंभीर संकटात सापडल्या आणि हळूहळू नामशेष झाल्या . याचे उत्कृष्ट वर्णन जॉन स्मेलसर (John Smelcer) यांच्या 'दी रेव्हन अँड दी टोटेम' (The Raven And The Totem) या पुस्तकाच्या प्रास्तावनेत सापडते . स्मेलसर लिहितात "Each Alaska native language has its own intricate beautythis has been developed by the people over the thousands of years they have lived in this area.

Recently the history of these languages has been tragic. From about 1900 until the 1960s, native languages were severely depressed, children were punished for speaking their native language in school. They were forced to abandon their language, in order to speak English only.

In 1972, the Alaska state legislature passed the Bilingual Education bill, giving children the right to use and cultivate their native language in school....." ३ "अलास्कातील प्रत्येक स्थानिक भाषेचे तिचे स्वतःचे असे गहनगूढ सौंदर्य आहे त्या भागात राहणाऱ्या लोकांनी व्याकरण व शब्दसंग्रह या गोष्टी हजारो वर्षांत विकसित केल्या आहेत .

या भाषांचा इतिहास मात्र शोकपूर्ण आहे . साधारणपणे १९०० ते १९६० पर्यंत या स्थानिक भाषांचे अत्यंत कठोरपणे खच्चीकरण केले गेले . शाळेतील मुले जर शाळेत त्यांच्या स्थानिक भाषेत बोलली तर त्यांना शिक्षा करण्यात येत असे . त्यांच्या भाषा त्यांनी टाकून देऊन फक्त इंग्रजीतूनच त्यांनी बोलावे म्हणून मुलांवर जबरदस्ती केली जात असे . अलास्का राज्याच्या विधिमंडळाने १९७२ मध्ये द्विभाषिक शैक्षणिक बिल मंजूर केल्यानंतर मग शाळेतील मुलांना शाळेत त्यांच्या स्थानिक भाषेत बोलण्याचा अधिकार प्राप्त झाला

दुसरे उदाहरण भारताचे :

भारतीयांवर जेत्यांनी अशी सक्ती केल्याचे दिसत नाही . इंग्रजी शिक्षणाला भारतीयांनी सुरुवातीला विरोध केला हे खरे पण हळूहळू इंग्रजी भाषा आणि इंग्रजी संस्कृती भारतीयांनी स्वीकारली . लो . टिळकांनी या स्वीकाराचे गांभीर्य ओळखून या 'सांस्कृतिक आक्रमणाचा' विरोधही केला होता . त्या संदर्भात जनजागृती करण्याचाही प्रयत्न केला होता . अन्य नेत्यांना आणि विचारवंतांनाही या 'सांस्कृतिक आक्रमणा'चा धोका जाणवत होता . पण हळूहळू हे 'सांस्कृतिक आक्रमण' भारतात अधिक पाय रोवत गेले . कारण बहुतांश भारतीयांनी मनापासून त्याचा स्वीकार केला होता . 'पाश्चिमात्यांचे ते सर्व चांगले आणि आपले ते सर्व मागासलेले' असेही अनेक भारतीय समजू लागले होते . मनापासून हे 'सांस्कृतिक आक्रमण' स्वीकारल्याने जीवनात ते पूर्णपणे भिनले . जीवनाच्या सर्वांगांना व्यापून उरले . आता त्याच्या पूर्ण विळख्यात आपण सापडलो आहोत . मानसिक पातळीवर जित असलेल्या आम्हा भारतीयांच्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रावर आज पाश्चिमात्यांच्या या 'सांस्कृतिक आक्रमणाचा' प्रभाव अगदी स्पष्ट जाणवतो आहे .

इंग्रजी भाषेकडे अधिक ओढ :

या 'सांस्कृतिक आक्रमणाचा'च एक भाग म्हणून इंग्रजी भाषेकडे अधिक ओढ वाढू लागली आहे . मराठी बोलण्यापेक्षा इंग्रजी बोलण्याकडे कल वाढू लागला आहे . इंग्रजी बोलण्याला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे . परिणामतः मराठी शिकण्यापेक्षा इंग्रजी शिकण्याकडे कल वाढू लागला आहे .

यामुळेच तर मराठी माध्यमाच्या तुकड्या बंद पडत आहेत तर इंग्रजी माध्यमाच्या तुकड्यांची संख्या सतत वाढते आहे . इंग्रजी शाळांची संख्याही मोठ्या प्रमाणात वाढते आहे . हे याच गतीने असेच चालू राहिले (- आणि याचीच शक्यता अधिक आहे) तर येणारा काळ मराठीसाठी फार खडतर असणार आहे . अर्थातच याला आपण सर्वच जबाबदार असणार आहोत . शंभर वर्षांपूर्वी रोगाचे निदान होऊनही रोगाकडे झालेल्या सततच्या दुर्लक्षामुळे रोगाने आता भयावह व भयंकर रूप धारण केले आहे .

सांस्कृतिक आक्रमणाचा भारतीयांकडून आपणहून स्वीकार :

पाश्चिमात्यांचे सांस्कृतिक आक्रमण या प्रकारे भारतीयांनी आपणहून स्वीकारले . त्यासाठी इंग्रजांना विशेष कष्ट घ्यावे लागले नाहीत . आज तर अमेरिकेचे सांस्कृतिक आक्रमण स्वीकारण्यास भारतीय लोक उत्सुक असलेले दिसतात . याचा अर्थ असा की भारतीय संस्कृतीला आणि भारतीय भाषांना अर्थात मराठी भाषेलाही आगामी काळात अजून मोठ्या संकटांना सामोरे जावे लागणार हे उघड आहे .

पाश्चिमात्य आणि अमेरिकन जीवनशैली भारतीय समाज मनःपूर्वक स्वीकारीत असल्याने कधी नव्हे इतकी वेसुमार इंग्रजी शब्दांची आवक मराठीत व त्याच बरोबर अन्यही भारतीय भाषांत आज सुरू झाली आहे . या सांस्कृतिक व भाषिक आक्रमणाचा रेटा प्रचंड तर आहेच पण भारतीयांचे स्वीकारेच्छू मन त्याला उत्सुकतेने प्रतिसाद देत असल्याने ही वाव विशेष गंभीर बनली आहे . संस्कृतीवरील म्हणजेच पर्यायाने भाषेवरील हे संकट तीव्रतम बनत चालले आहे .

मराठीचा वापर ब-याचदा केवळ क्रियापदापुरताच :

परकीय भाषेतील शब्द येणारच . त्याने भाषा समृद्धही होत असते . पण केवळ क्रियापदापुरतीच भाषा शिल्लक राहत असेल तर ती गोष्ट त्या भाषेच्या मृत्युपंथाचीच नांदी ठरू शकते . आजच्या जीवनातील सर्वच क्षेत्रात मराठीचा वापर ब-याचदा केवळ क्रियापदापुरताच कसा केला जातो आहे याची काही मोजकी पण प्रातिनिधिक स्वरूपाची उदाहरणे निश्चित अंतर्मुख करणारी आहेत .

- १ मोबाइलचा लाइफलॉग टॉकटाइम फी !
- २ सन् अँड सँडमध्ये हॅपी न्यू इयरची पार्टी आहे .
- ३ जिरा राइस, दाल फ्राय, मिक्स व्हेजिटेबल, सॅलड, फ्रूट सॅलड व व्हॅनिला आइस्क्रीम आण .
- ४ बसचा रूट कोणता ?
- ५ वीच कॅन्डीत कॅन्सरचा पेशंट आय . सी . यू .त आहे .
- ६ मेडिकलच्या अँडमिशनची क्लोझिंग डेट किती ?
- ७ अँम्ब्युलन्समधला पेशंट सलाईनवर आहे .
- ८ ब्लड ग्रुप o+ आहे .
- ९ जीनच्या पॅन्टवर रेड टी शर्ट मॅच होतो .
- १० गॅसवर कुकर ठेव .
- ११ पेट्रोलटाकी फुल कर .

जीवनाच्या एकूण एक सर्व क्षेत्रातील बोली भाषेत लोक आज छोटी वाक्ये बोलतात तेव्हा ते व्हाचदा मराठी क्रियापदाचाच फक्त वापर करतात . अन्य भाषांतही हेच असू शकते . कारण सर्व भारतीयांच्या जीवनव्यवहारात वेगाने होणारा बदल हा भौतिक वस्तूंचाच दिसत असला तरी मूलतः नवी पाश्चिमात्य संस्कृती भारतीय जीवनाला व्यापत चालली आहे . त्यामुळे हे संकट केवळ भाषेपुरतेच मर्यादित नसून सर्व भारतीय संस्कृतीच खरे म्हणजे संकटात सापडली आहे असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरेल . म्हणूनच श्री .के .क्षीरसागर म्हणाले होते, “ज्यास खरी भाषाशुद्धी हवी असेल ते स्वभाषेतून शिक्षण व स्वसंस्कृतीचे मार्मिक अध्ययन व पुनरुज्जीवन हाच त्याचा मार्ग ठरवतील !”^४

टिपा

1 www.lsadc.org

2 श्री .के .क्षीरसागर, मराठी भाषा: वाढ आणि विघाड

प्रशासकीय अधिकारी, राज्य मराठी विकास संस्था, ३, महानगर पालिका मार्ग, मुंबई ४०००१

२०००, पृष्ठ ४-५

3 John Smelcer, The Raven And The Totem

A Salmon Run Book, P. O. Box 231081 Anchorage, Alaska. USA

1992, Introduction - page 1

4 श्री .के .क्षीरसागर, मराठी भाषा: वाढ आणि विघाड

पृष्ठ ५६

- डॉ . अरुण चिंतामण प्रभुणे
arun_prabhune@yahoo.co.in